

Posudek oponenta rigorózní práce

Autor rigorózní práce: Mgr. Tomáš Štáštka
Název rigorózní práce: *Význam slovanských motivů v díle K. J. Erbena a B. Němcové (v kulturologické perspektivě)*
Předkládána na: Katedra kulturologie FF UK
Oponent rigorózní práce: PhDr. Petr Janeček, Ph.D.

Předkládaná poměrně pečlivě napsaná, dovedně strukturovaná a relativně velkým a rozmanitým, ale bohužel ne zcela solidně využitým množstvím sekundární literatury podložená práce je pokusem o analýzu slovanských motivů ve vybraných dílech Karla Jaromíra Erbena a Boženy Němcové.

Samotné téma práce je v současnosti, díky nedávnému výročí 200 let od narození K. J. Erbena a současnému výročí 150 let od úmrtí Boženy Němcové, nebývale aktuální. Podobně aktuální je i akcent práce na slovanskou problematiku, už jen vzhledem k současnému znovuoživení zájmu (nejen) ze strany postmoderního slavizujícího neopaganismu. Potěšující je i autorův zájem o analýzu tvorby našich předních romantiků z nepříliš tradičního pohledu a obecněji i jeho zájem o folkloristická, či spíše mytologická témata, která jsou dnešními humanitními i sociálními vědami často vnímána jako antikvární.

Předložená práce bohužel ve svém názvu i obsahu více naznačuje a slibuje, než nakonec přináší; reflexe současných (a historických) skutečně analytických diskuzí na toto téma je téměř prosta. Vhodnějším názvem práce by bylo podle mého mínění tedy spíše „*Výskyt slovanských motivů v díle...*“ než „*Význam...*“; o jejich významu - jak pro autory textů a dobové čtenáře, tak i čtenáře dnešní - popřípadě o autentickém ohlasu slovanské démonologie v těchto textech, se v textu bohužel mnoho nedozvíme. Vedle textologických rozborů, týkajících se především zdrojů tvorby obou autorů, totiž v práci nacházíme pouze autorovy vlastní interpretace (např. u Erbenovy balady *Poklad* – s. 17-18), které ale bohužel většinou postrádají solidní teoretický a metodologický základ.

Největší slabinu práce představuje (absentující) použitá metodologie: většina práce se tak nese v ryze deskriptivním duchu naturalistického „převyprávění“ obecně známých textů K. J. Erbena a B. Němcové (v podstatě nadbytečném, které přinejmenším u balad z *Kytice* hraničí s pokusem o urážku potenciálního čtenáře, který by tak jako by byl považován za osobu nedotčenou základním vzděláním), doplněnými vyhledáváním výskytu „slovanských“ démonických postav v těchto textech. Ty jsou pak místy doplněny dílčími pokusy o jejich interpretaci (někdy příliš mechanickými a především ahistorickými, opomíjejícími různé kontexty textů, v těch nejlepších momentech pouze reprodukujícími vlastní teoretická stanoviska jejich autorů – např. solární mytologii K. J. Erbena), a čistě mechanickou aplikací pohádkových funkcí dle práce ruského folkloristy Vladimira Jakovleviče Proppa.

Snaha využít Proppa pro analýzu *literárních* textů je jistě možná a chvályhodná, ale měla by být prováděna nikoli „otrocky“, ale s vědomím specifík narativních žánrů, na které je aplikována. Autor měl proto pro účely své analýzy vyhledat specializovanější studie, které tato žánrová specifika zohledňují – např. práce brněnského folkloristy Bohuslava Beneše aplikující proppovské funkce na *démonologické povídky* (tedy narativní materiál autorovu zájmu nejbližší), které vyšly i německy a jsou proto součástí obecného slovesně-folkloristického diskurzu již několik desetiletí, popřípadě řadu prací aplikující proppovský strukturalismus na žánr lidových balad (když už autor takto touží analyzovat Erbenovu *Kytici*).

Co se týče autorových vlastních interpretací, ty jsou někdy svou naivní „slávkou“ přímočarostí odborně srovnatelné s explanacemi raných romantických starožitníků typu Václava Krolmuse: „*Starí Slované pohřbívali své mrtvé v lese, a proto není divu, že do lesa pohodili i mrtvou Doru*“ (rozbor Erbenovy balady *Zlatý kolovrat* – s. 22, podobně viz rozbor pohádky o Otesánkovi – s. 33). Bylo by vhodné, kdyby autor kromě Grunda a dalších speciálních textů využil třeba i jen shrnující domácí folkloristická díla typu *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska* (Praha 2007), která se i přes své limity s problémy tohoto typu dostatečně kriticky vyrovnávají. Humanitně vzdělaný badatel, byť 21. století, by podle mého soudu dále neměl Erbenovu baladu *Věštkyně* hodnotit slovy „*Baladě škodí její nedokončená rozmáchlost, a protože už zřejmě dnes neporozumíme všem dobovým dvojsmyslům, nemůžeme její hodnotu skutečně docenit*“ (s. 27), zcela také nerozumím autorovu tvrzení, že „...v postromantickém a prerealistickém konci devatenáctého století se *tito démoni* (myšleny vampyrické a lykantropní postavy – poznámka P. J.) *prostě do naší*

národní lyriky nehodili“ (s. 29) a především pak „*U Boženy Němcové je obecně zajímavé, jak do svých děl odráží vlastní psychické stavy a pohnutky*“ (s. 49).

I přes relativně obsáhlý seznam sekundární literatury (byť velká část z ní je v práci uvedena pouze deklaratorně, bez pokusů o její analytické využití, a to především té, která by byla pro tyto účely nejcennější – např. Hayden White a Jonathan Bolton) autor opomíjí některé pro téma jeho práce zcela zásadní studie. Potěšující je jeho využití dosud jediné folkloristicky relevantní Grundovy monografie o Karlu Jaromíru Erbenovi z roku 1935 a (bohužel čistě deklaratorní!) *Soupisu českých pohádek* Václava Tilleho včetně jeho zásadní pohádkoslovné monografie z roku 1909, a prací Karla Horálka a Hany Šmahelové.

Není ale jasné, proč autor ve svém textu nevyužívá *ani jedinou* cizojazyčnou práci (ať už napsanou v některém ze slovanských jazyků, německy či anglicky). Folkloristu v této souvislosti zamrzí především absence skutečně *analytického* využití mezinárodního pohádkového katalogu Antti Aarneho a Stitha Thompsona; autor v práci zmiňuje pouze slovenský překlad jeho druhého vydání z 60. let 20. století; jeho výraznou mezinárodní revizi z let 1961 a především z roku 2004 z pera německého folkloristy Hanse-Jörga Uthera, které jeho strukturu zásadně změnily, bohužel vůbec nereflektuje.

I když zůstaneme pouze v českojazyčném prostředí, jako zcela nepochopitelná se jeví absence využití nedávné důkladné komentované edice Erbenova mytologického díla připravená Věnceslavou Bechyňovou, Marcelem Černým a Petrem Kaletou (*Slovanské bájesloví*, Praha 2009). Jak se může autor vůbec pokoušet o analýzu o slovanských motivů v jeho díle, když se předtím neseznámí s Erbenovým chápáním této problematiky a jeho metodami?

Podobně nejsou reflektovány badatelské výsledky nedávné mezinárodní erbenologické konference, na které zazněly i folkloristicky laděné příspěvky (Kateřina Piorecká (ed.): *Karel Jaromír Erben a úloha paměťových institucí v historických proměnách. Sv. 1 a 2, Z Českého ráje a Podkrkonoší - Supplementum 13 a 14*, Semily - Turnov 2011) či ještě nedávnější monotematické číslo periodika *Český lid/Etnologický časopis* 99/3/2012 věnované postavě a dílu Boženy Němcové (které mimochodem na s. 299-306 obsahuje i aktuální folkloristický rozbor jejího díla z pera slavisty a folkloristy Jaroslava Otčenáška).

Vhodné by bylo také využití děl našich předních znalců pohádky, třeba jen těch orientovaných na její mezinárodní, slovanské aspekty – v první řadě Jaromíra Jecha, Oldřicha Sirovátky a Dagmar Klímové (mimochodem naší největší specialistky právě na *démonické* postavy a motivy tradičního folkloru).

K důkladné textové analýze by bylo vhodné využít i větší množství edic děl K. J. Erbena a B. Němcové, a ideálně, jak by na úrovni rigorózní práce mělo být samozřejmostí, i jejich běžně dostupné rukopisné pozůstalosti.

Dalším a z určitého úhlu pohledu nejvýraznějším negativem práce je absence jasně definované výzkumné otázky; ta je v jejím úvodu sice definována jako hledání slovanských kořenů postav literárních textů obou autorů, aniž by přitom ale byla jasně definována autorova pozice, co *považuje a jak dokazuje slavinitu některého narativního motivu*. Z textu to totiž není zřejmé; vodítkem je tu, domnívám se, zřejmě nějaká obecná „znanost“ neznámých (sekundárních, neopaganských?) zdrojů.

Autor podle mého mínění v podstatě neodpovídá ani na badatelskou otázku uvedenou v anotaci práce, tedy „*Měl vliv na dnešní vnímání pohádkových postav jejich* (K. J. Erbena a B. Němcové – poznámka P. J.) *cílený sběr lidové slovesnosti či spíše jejich vlastní umělecké představy?*“ (s. 4 oponované práce).

Dále označování démonických či numinózních bytostí za *pohádkové* není zcela přesné; kvantitativně daleko významnější výskyt mají v *pověstech a legendách*.

V této souvislosti je s podivem, proč se autor nepokusil, když je v jeho zájmu hledání (či z mého pohledu spíše *konstruování*) jakési slovanské autenticity, využít primární zdroje zaznamenané v dobové orální tradici, které by měly být této autenticitě logicky blíže než analyzovaná literární díla 19. století komparovaná s náhledem na svět „*obyčejného obyvatele našich zemí doby sedmého osmého století našeho letopočtu*“ (s. 10). Nabízí se zde především celá řada lokálních sběrů démonologických pověstí, včetně těch opatřených pečlivou pasportizací, které naše folkloristika začala produkovat po roce 1888. Jako vhodný pramen ke komparaci s dílem K. J. Erbena či B. Němcové se nabízejí i kvalitní edice historických textů (jako obecně přístupné *Nejstarší české pohádky*, analyzující exemplární tvorbu středověku z pera významného českého folkloristy Karla Dvořáka, znovu vydáno v roce 2001), folkloristicky komentované edice domácích evropských pohádkových sbírek (především ty z edice *Lidové umění slovesné* nakladatelství Odeon) či historicky zaměřená katalogizační díla (jako Dvořákův česko-anglický *Soupis staročeských exempel* z roku 1978).

K dílčím démonickým postavám typu *hospodáříček*, *upír* či *vlkodlak* také existují běžně dostupné specializované studie různého stáří a metodické orientace našich předních kulturních historiků, folkloristů a slavistů (např. Čeněk Zíbrt, Dagmar Klímová, Frank Wollman, Jiří Polívka apod.).

Práce obsahuje navíc celou řadu výraznějších i drobnějších nepřesností až hrubých chyb – tak například nevíme, odkud autor čerpá jistotu o původu démonických motivů z období raného středověku (s. 4), když formování většiny evropských pohádkových syžetů (včetně těch umělecky zpracovaných K. J. Erbenem a B. Němcovou) můžeme doložit spíše až v období raného novověku.

Vladimír Jakovlevič Propp byl daleko spíše *folkloristou* než lingvistou a ve svém díle rozhodně nevycházel z katalogu Aarne-Thompsona způsobem popsaným autorem, ale naopak se s ním snažil konfrontovat (s. 10, 101).

Vodník rozhodně nebyl v lidových vyprávěních „...*popisován jako spíše směšná, veselá i když občas potměšilá bytost.*“ (s. 24) – právě naopak (viz sumarizující studie přední české folkloristky Dagmar Klímové o této démonické postavě (*Vodník v českém lidovém podání. Aktuální problémy jeho historického studia*) z roku 1972 ; autor by si před tvrzením tohoto typu měl prostudovat minimálně jí, když už se nepouští do studia primárních pramenů. Poněkud mimoběžně pak působí autorova teze o tom, že to byla právě Erbenova balada, která vrátila vodníkovi démonickou roli v české literární produkci.

Moderní srovnávací folkloristika by jako problematický rozhodně vnímala i autorův postulát o autentické přítomnosti východoslovanské démonické bytosti zvané *rusalka* na našem území (např. s. 35-36); domácí orální tradice hovoří většinou o poněkud odlišně konceptualizovaných *divých ženách, divoženkách* apod. Podobně postava permoníka (s. 73) je výpůjčkou z německy hovořícího prostředí (*Bergmönch, Bergmännchen*); u nás se v autentických pramenech objevuje až v souvislosti s rozvojem kolonistických horních měst v 15. a 16. století.

Je škoda a poněkud s podivem, že si autor z velkého množství existujících klasifikací jednotlivých pohádkových žánrů z per domácích či světových folkloristických, antropologických a literárněvědných autorit, vybral zrovna klasifikaci *teoretika dětské literatury* Jaroslava Tomana (*Vybrané kapitoly z teorie dětské literatury*. České Budějovice 1992), se kterou by celá řada folkloristicky či antropologicky orientovaných autorů nesouhlasila – ať už se týká tvrzení o tom, že *kouzelná pohádka* je nejběžnějším typem pohádky, či *zvířecí* jejím typem nejstarším; drtivá většina folkloristů navíc nepracuje s *démonickou pohádkou* jako zvláštní narativní kategorií (s. 11).

Dnes opatrnější bychom dále byli s Grundovým tvrzením, že motiv ústupu démonických sil s nástupem nového dne je „*čistě slovanský*“ (s. 18-19) a více bychom si všímali obecnějších evropských paralel textů (např. s. 39, 40), popřípadě jejich nezáměrných fixací v literárních dílech středověku a raného novověku (dtto, např. humanistický sborník *Frantova*

práva, apokryfní literatura slovanského Východu – to vše by mělo spadat do okruhu nejen autorova zájmu, ale především znalostí).

Z dílčích nepřesností lze zmínit: ariánství bylo christologickou herezí, tedy křesťanstvím (s. 88), „*masopustní vynášení Morany*“ (s. 99) neexistuje, jde o rituál drtivou většinou evropských etnologů spojovaný s *velikonočním* obřadním cyklem.

Je poněkud paradoxem, ale v kontextu celkového teoretického nastavení práce v jakémisi paganistickém naturalistickém neoromantismu vlastně očekávaným, že v případě, kdy se autor snaží analyzovat text, který vykazuje jasné vazby na autentickou orální tradici (Erbenova pohádka napsaná v dialektu *Jirka s kozú*, s. 37), popíše jej slovy „*Pohádka nepůsobí příliš lidovým dojmem, působí spíše jako takový zachycený mix*“. Výše uvedená věta je dokladem i další slabiny práce, kterou je styl balancující na hranici akademického a publicistického, hranici, která je na několika místech textu bohužel v negativním slova smyslu překročena.

Závěrem mi není vůbec jasné, jak se mohla v práci rigorózního stupně vyskytnout tvrzení označující Erbenovu sbírku za „*autentický soubor lidové slovesnosti osmnáctého století*“ a hovořící o K. J. Erbenovi, který „*už od čtyřicátých let osmnáctého století měl v plánu systematicky zaznamenat zvyky a obyčeje českého národa*“ (s. 16), když do jeho narození zbývalo sedmdesát let (narozen 1811) – plánoval snad své dílo prenatalně, z nějakého staroslávského zásvětí?

Obrazová příloha práce představuje značně selektivní výběr několika děl několika ilustrátorů textů obou autorů a obrázků se slovanskou tematikou stažených z internetu; jejich přínos pro celek práce je možné považovat za diskutabilní, neboť nejsou podrobeny ani pokusu o ikonografickou analýzu.

Pozitivvy práce je zřejmý důkladný a zjevně upřímný zájem o problematiku slovanské démonologie a mytologie, který je patrný především v závěrečné, obecně zaměřené části práce *Obecně o Slovanech* (zde by ale mohlo výrazněji zaznít slovo archeologie a využito mohlo být daleko větší množství sekundární literatury) a zobecňující kapitole nazvané *Démon jako zákaz a apel* (se zajímavým pokusem o širší antropologický pohled na tuto problematiku). K pozitivům patří i absolutní minimum překlepů a dalších formálních nedostatků, a některé dílčí zajímavé, ale bohužel dále nerozvíjené postřehy získané četbou sekundární literatury (např. o regionální diferenciaci slovanského slovesného folkloru či o vlivu pololidové a populární literatury na orální tradici – s. 13, slovanském konceptu smrti

jako ženského rodu – s. 38), dále pak snaha o používání jednotné terminologie (byť ne zcela důsledně; např. *démonické* bytosti jsou v abstraktu práce označovány za *nadpřirozené*).

Sympatické, byť opět spíše deklaratorní je pak přihlášení autora práce k novému historismu (s. 15): další potenciál, který není v práci bohužel dále výrazněji využit; podobně vhodné by bylo využití badatelských výsledků mikrohistorických studií, často akcentujících slovanskou problematiku (např. díla prominentní postavy této historiografické orientace Carla Ginzburga).

Cenný je i autorův úvodní postřeh o tom, že jsou to právě *démonické* bytosti, které jsou v současné umělecké i populární kultuře stále „živé“, na rozdíl od vyšších vrstev slovanské mytologie; zásluhu na tom mají především díla obou analyzovaných autorů, která je svým způsobem vizuálně i funkčně kanonizovala; v tomto případě bych ale byl trochu opatrnější hovořit o něčem jako „...*poslední stále aktuální stopy naší pohanské víry*“, popřípadě „*původní víry*“ (s. 9, 54), ne každý čtenář se jistě ztotožní s autorovým postulátem staroslovanské mytologie jako „*naší*“.

Jako určitý problém zde vnímám autorovu fixaci na (hlouběji nereflektovanou a jaksi nedějinnou) *slavinitu*; fixací na toto etnické (či jazykové?) strukturování reality autorovi unikají jak nižší lokální a regionální difference, tak – pro případ slovesného folkloru a pohádek zvláště – naprosto určující širší středo- až indo-evropské kulturní souvislosti tohoto narativního materiálu. Sám si ale ostatně uvědomuje minimálně velký význam pohansko-křesťanské synkreze, který jeho slovy ztělesňuje „*mix vytvářející jedinečnou středoevropskou slovesnost*“ (s. 19).

Závěrem je možné konstatovat, že z celkového pohledu je nejcitelnější slabinou pečlivě napsané práce jakési teoretické a metodologické vakuum, absence pokusu o přihlášení se ke konkrétnímu oborovému diskurzu, způsobený možná až příliš velkou ambicí práce, které měly být jejím autorem či vedoucím možná zúženy na jeden konkrétnější a detailnější badatelský problém.

Přes využívání dostatečného množství pro absolventa jiného oboru než je etnologie v podstatě až *esoterické* sekundární literatury z oblasti slovesné a komparativní folkloristiky se tak práce bohužel pohybuje na čistě deskriptivní rovině. Není možné ji chápat jako práci *folkloristickou*, protože v ní absentuje aplikace nezbytné oborové teorie a metodologie nutných k analýze orálně i literárně transmitovaných textů; ještě větším problémem by pak byl pokus práci označit za směřující k holistické analýze celku kultury, tedy diskurzu

antropologickému/kulturologickému (byť je autorův konstrukt *folklorní authenticity* a *slavinity* téměř ignorující moderní folkloristická bádání badatelsky potenciálně velice zajímavý).

Relativní absence použité metodologie společně s chybějícím jasnějším zacílením a směřováním práce z ní tvoří spíše obecný deskriptivní nástin části proklamované problematiky, nikoli samostatnou vědeckou analýzu požadovanou pro práci rigorózního stupně.

Z tohoto důvodu si dovoluji vyslovit hodnocení – jinak poměrně zajímavé práce – směřující k nedostatečnému naplnění požadavků kladených na práce tohoto typu a na tomto základě její *nedoporučení k obhajobě* ve stávající podobě.

Práce nicméně vykazuje určitý badatelský potenciál a po svém důkladném přepracování by mohla být vítaným příspěvkem k nepochybně zajímavému a dnes nepříliš frekventovanému tématu.

V Praze dne 11. listopadu 2012

PhDr. Petr Janeček, Ph.D.

Etnografické oddělení

Historické muzeum

Národní muzeum